

Απόστολος Σ. Γεωργιάδης

## ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΥΠΟ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ης ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ\*

### Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το δίκαιο ως κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο έχει προεχόντως διάσταση ιστορική.<sup>1</sup> Η εξελικτική του μεταμόρφωση καθίσταται και εμπειρικά αισθητή για τους κοινωνούς του δικαίου σε περιόδους σοβαρών πολιτειακών μεταβολών, που από μόνες τους σηματοδοτούν μια βαθιά ρήξη με το δικαιοκτικό παρελθόν. Ακριβώς τότε καθίσταται εμφανής η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου,<sup>2</sup> το οποίο από μέσο δίκαιης ρύθμισης των βιοτικών σχέσεων και αποτελεσματι-

\* Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή τον παλαιό μαθητή μου και υποψήφιο Δρα Νομικής Σωτήρη Ιωακειμίδη για τη βοήθειά του κατά την αναζήτηση του δυσσπόκτητου υλικού και τη συλλογή της σχετικής βιβλιογραφίας.

1. Βλ. ενδεικτικά Κ. Τσάτσος, «Σημεία επαφής κανόνος δικαίου και πράξεως», στο Μ. Κάρραση (επιμ.), *Μελέται Φιλοσοφίας του Δικαίου*, τόμ. ΙΙ, 2008, σ. 323 κ.εξ.· Ι. Μανωλεδάκης, *Εισαγωγή στην Επιστήμη*, 1994, σ. 168 κ.εξ.· Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ', *Θεμελιώδη δικαιώματα*, 1988, σ. 49 κ.εξ.

2. Για την ιδεολογική λειτουργία του δικαίου, που «είναι δυνατό να κατευθύνεται όχι προς την παγίωση των κυρίαρχων ιδεών, αλλά, αντίθετα, στην προβολή νέων ιδεών, ενδεχομένως και ξένων προς τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα», διαδραματίζοντας έτσι «έναν αμφιλεγόμενο ρόλο επηρεασμού της συμπεριφοράς των κοινωνιών» βλ. ιδίως Θ. Παπαχρίστος, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, 1999, σ. 32-34· Ι. Μανωλεδάκης, «Σχετικά με την ουσία του δικαίου», στο *Προσφορά στον Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο*, τόμ. Β', 1987, σ. 249 κ.εξ. (250 και 254 κ.εξ.)· Η. Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, 1977, σ. 141 κ.εξ.· Er. Hirsch, «Macht und Recht», στο Μ. Reh binder (επιμ.), *Einführung in die Rechtssoziologie*, 1971, σ. 178 κ.εξ.



κής προστασίας των έννομων αγαθών για χάρη της ειρηνικής έννομης τάξης – μετασχηματίζεται σε όπλο εμπέδωσης και επιβολής των αντιλήψεων του νέου καθεστώτος, με βασικούς στόχους την ιδεολογική χειραγωγήση και την καταπίεση των πολιτών που δεν αποδέχονται ή δυσανασχετούν για τη μεταβολή και το διακηρυσσόμενο με αυτήν πρότυπο συμπεριφοράς.<sup>3</sup>

Είναι μάλιστα ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι ακόμη και αυταρχικά καθεστώτα επιχείρησαν από την πρώτη στιγμή της κυριαρχίας τους να ανεύρουν στο δίκαιο την εκ των πραγμάτων ελλείπουσα νομιμοποίησή τους.<sup>4</sup> Ευεξήγητος είναι, συνεπώς, ο λόγος για τον οποίο οι πραξικοπηματίες παγίως αναγνωρίζουν στη νομική επιστήμη τη σωσίβιο λέμβο για την οργάνωση, την επιβολή και τη βιωσιμότητα της παράνομης εξουσίας τους, αλλά και τον δραστικότερο καταλύτη για τη σύνθεση και την εδραίωση ενός ιδεολογικού κώδικα ικανού να επηρεάσει τις μελλοντικές πολιτικές και θεσμικές εξελίξεις.<sup>5</sup> Σε ένα τέτοιο πολιτειακό περιβάλλον η νομοπαρασκευή, η ερμηνεία των κανόνων δικαίου και η θεωρητική υποστήριξη της νομιμότητας της νομοθετούσας αρχής και του νομοθετικού έργου δεν συνιστούν έργο επιστημονικό αλλά κυρίως «έργο πολιτικό»,<sup>6</sup> γεγονός που προϊδεάζει

3. Βλ. σχετικά Αρ. Μάνεσης, *Δίκαιο-Σύνταγμα-Πολιτική*, χ.χ., σ. 11 κ.εξ.· Μ. Μιχόπουλος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, 2005, σ. 83· πρβλ. ακόμη Ν. Παπαχρήστος, *Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της Μεταπολίτευσης* (πρόλογος Δ. Τσάτσου), 2001, σ. 51 κ.εξ. και Ι. Μανωλεδάκης, *Παγκόσμια εξουσία και νομικός πολιτισμός*, 2005, σ. 93 κ.εξ.

4. Βλ. λ.χ. ως προς τη «δικτατορία των συνταγματαρχών» (1967-1974) Ν. Παπαχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σ. 55 κ.εξ. και Ν. Ανδρουλάκης, «Επανάστασις-Πραξικόπημα και Ποινικόν Δίκαιον», *ΝοΒ* 23, σ. 833 κ.εξ. (835-836) ή ως προς τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό (Nationalsozialismus), αντί πολλών, Β. Rüthers, *Entartetes Recht-Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich*, 1989, passim και Κ.-D. Bracher, «Εθνικοσοσιαλισμός και Δικαιοσύνη» (μτφρ. Αλ. Σεβαστάκη), *Επιστ. Επετ. Δ.Σ.Θ.* 4 (1983), σ. 9 κ.εξ. Για την έννοια της νομιμοποίησης (legitimite, Legitimitat) βλ. εντελώς ενδεικτικά Γ. Πάσχος, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία* (πρόλογος Αρ. Μάνεση), 1981, σ. 145 κ.εξ. και 315 κ.εξ.

5. Για τη λειτουργία των θεσμών και των νόμων ως «συμβολικού συστήματος» συγκροτούντος ιδεολογικό κώδικα βλ. ενδεικτικά Ευ. Βενιζέλος, «Σημειολογικές παρατηρήσεις πάνω στο Σύνταγμα του 1975», στο *Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, 1994, σ. 217 κ.εξ.· τον ίδιο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2008, σ. 39· Γ. Βέλτσος, *Σημειολογία των πολιτικών θεσμών*, 1974, passim (ιδίως σ. 15 κ.εξ.).

6. Πρβλ. Ι. Μανωλεδάκης, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί του ελληνικού ποινικού δικαίου κατά την ιστορική του εξέλιξη», στο *Μελέτες για εμβάθυνση στο ποινικό δίκαιο (1978-2005)*, 2005, σ. 1 κ.εξ. (4).





για μια αδυσώπητη σχέση έντασης μεταξύ επιστημονικής δημιουργίας και επιστημονικής ευθύνης.<sup>7</sup>

Στις σελίδες που ακολουθούν ερευνάται ο τρόπος με τον οποίο το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936 εκμεταλλεύθηκε το οπλοστάσιο της νομικής επιστήμης για την άσκηση προπαγάνδας υπέρ των ιδεολογικών του αντιλήψεων. Της έρευνας αυτής, που εστιάζεται αφενός στο ζήτημα της θεωρητικής υποστήριξης του καθεστώτος και αφετέρου στις κυριότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες του, προτάσσεται - κυρίως για τους νεότερους αναγνώστες - σύντομη ιστορική αναδρομή.

## II. Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και τα πολιτικά χαρακτηριστικά της

Οι κρίσιμες ιστορικές εξελίξεις που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου ήταν οι εξής: η σοβούσα οικονομική κρίση μετά την οδυνηρή για το έθνος Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και το παγκόσμιο οικονομικό κράχ (1929)· η ανάπτυξη φασιστικών και ναζιστικών ιδεών στην Ευρώπη, όπως στη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία κλπ. (1925 κ.εξ.)· το τέλος της πολιτικής παντοδυναμίας του Ελευθερίου Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων (1932)· οι αντισυνταγματικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν ουσιαστικά καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· η ανάγκη του βασιλιά Γεωργίου του Β' να σταθεροποιηθεί στον θρόνο μετά την επάνοδό του με το αποκαλούμενο νόθο δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935· η επίταση της πολιτικής αστάθειας εξαιτίας της αδυναμίας των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων (Κόμματος των Φιλελευθέρων και Λαϊκού Κόμματος) να σχηματίσουν κυβέρνηση μετά τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936· η παρουσία του γνωστού για τα αντικοινοβουλευτικά του αισθήματα<sup>8</sup> Ιωάννη Μεταξά

7. Πρβλ. σχετικά Κ. Δεσποτόπουλος, «Η πολιτική ευθύνη του πνευματικού ανθρώπου», στο *Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, γ' έκδ. 1979, passim και Ευ. Παπανούτσος, «Επιστήμη και "Επιστήμη"», στο *Εφήμερα* (δοκίμια), ανατ. 2002, σ. 39 κ. εξ. Για τη συγκρουσιακή - αντιθετική σχέση μεταξύ ιδεολογίας και Επιστήμης βλ. Ι. Μανωλεδάκης, «Ιδεολογία και επιστημονικός λόγος», στο *7 θέσεις για το Δίκαιο και τη Δικαιοσύνη*, 1992, σ. 129 κ.εξ.

8. Ήδη από το 1934 έγραφε ο Ι. Μεταξάς στην εφημ. «Καθημερινή» (6.1.1934) ότι «δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πῶς θὰ μείνωμεν εἰς τὸν κοινοβουλευτισμόν, ἀλλὰ διὰ ποίας θύρας θὰ ἐξέλθωμεν ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τῆς θύρας τοῦ κομμουνισμοῦ ἢ διὰ τῆς θύρας τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους;». Βλ. σχετικά Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία*



αρχικά (14.3.1936) στις θέσεις του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης του Κ. Δεμερτζή και του Υπουργού των Στρατιωτικών και μετά τον θάνατο του Δεμερτζή (16.4.1936) στη θέση του Πρωθυπουργού με τις ευλογίες του Στέμματος και της Βουλής· οι αιματηρές πανελλαδικές εργατικές απεργίες την Άνοιξη του 1936 με έντονη δραστηριοποίηση του ΚΚΕ και η σύστοιχη έξαρση της αστυνομικής καταστολής και του αντικομμουνισμού· και το αυτοκτονικό Γ΄ Ψήφισμα της Αναθεωρητικής Βουλής της 30.4.1936, με το οποίο παρέχόταν εξουσιοδότηση στον Βασιλέα και στον Μεταξά να εκδίδουν διατάγματα με ισχύ νόμου επί όλων των θεμάτων. Όλα αυτά τα γεγονότα συνθέτουν το ψηφιδωτό που με μαθηματική ακρίβεια προοιωνίζει μια οξεία πολιτειακή ανωμαλία.<sup>9</sup>

Στις 4 Αυγούστου 1936, μετά από πρόταση της κυβέρνησης Μεταξά,<sup>10</sup> ο Γεώργιος ο Β΄ εξέδωσε δύο αντισυνταγματικά<sup>11</sup> βασιλικά διατάγματα,<sup>12</sup> με τα οποία ανεστάλη επ' αόριστον η ισχύς των βασικότερων ατομικών δικαιωμάτων του (ισχύοντος τότε) Συντάγματος 1864/1911<sup>13</sup> και διαλύθηκε η Γ΄ Ανα-

της Ελλάδας (1821-1941), 2001, σ. 239 και Μ. Μιχόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σ. 82 (και την εκεί υποσημ. 94).

9. Για τα γεγονότα που δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος ή που αξιοποιήθηκαν ως πρόσχημα για την επιβολή της τεταρταυγουστιακής δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτος, Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου, ε' έκδ. 1988, *passim*. Ν. Αλιβιζάτος, Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, τεύχ. Α' (1821-1941), 1981, σ. 160 κ.εξ· τον ίδιο, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1983, σ. 420 κ.εξ· Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», στο Ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία, Ανάλεκτα, 1989, σ. 166 κ.εξ· Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ', Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, 1978, σ. 372 κ.εξ.

10. Βλ. τη σχετική Εισηγητική Έκθεση του Ιωάννη Μεταξά –στην οποία γίνεται επίκληση του «κομμουνιστικού κινδύνου»– στο Αντ. Παντελής, Στ. Κουτσουμπίνας, Τρ. Γεροζήσης, Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας, δεύτερος τόμος (1924-1974), 1993, σ. 465-466.

11. Το πρώτο β.δ. (περί αναστολής ισχύος σειράς ατομικών δικαιωμάτων) ήταν αντισυνταγματικό διότι εκδόθηκε επί τη βάσει της ΚΔ' Συντακτικής Πράξεως της 14.5.1935, που είχε παύσει να ισχύει ήδη από τις 10.10.1935, οπότε επανίσχυσε το Συντ. 1864/1911, ενώ το δεύτερο (περί διαλύσεως της Βουλής) παραβίαζε (κυρίως) το άρθρο 37 του Συντ. 1864/1911, διότι δεν προκηρύσσονταν και εκλογές προς ανάδειξη νέας Βουλής και μάλιστα εντός της προβλεπόμενης στην ίδια διάταξη προθεσμίας. Βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, ό.π. (σημ. 9), σ. 163-164. Αναστασιάδης, ό.π. (σημ. 8), σ. 238-239· Κ. Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 2001, σ. 200.

12. Βλ. το κείμενο αυτών των δύο β.δ. στο Παντελής, Κουτσουμπίνας, Γεροζήσης, ό.π. (σημ. 10), σ. 465 και 467 αντιστοίχως.

13. Ειδικότερα ανεστάλη η ισχύς των άρθρων που θέσπιζαν εγγυήσεις για τη διενέργεια σύλληψης ή την επιβολή και τη διάρκεια της προφυλάκισης (άρθρα 5 και 6), για τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι (άρθρο 10) και του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), για το άσυλο της κατοικίας



θεωρητική Βουλή, χωρίς να προκηρύσσονται εκλογές. Η δικέφαλη δικτατορία (Γεωργίου του Β' και Ι. Μεταξά) ήταν πια γεγονός.<sup>14</sup> Την πρώτη κιόλας νύχτα του πραξικοπήματος συνελήφθησαν και εξορίστηκαν σε διάφορα νησιά εκατοντάδες πολίτες, μεταξύ των οποίων κορυφαίες προσωπικότητες της πνευματικής και πολιτικής ζωής, όπως οι Αλ. Σβώλος, Δ. Γληνός, Θ. Τσάτσος, Α. Μιχαλακόπουλος, Γ. Καφαντάρης, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος.<sup>15</sup>

Βέβαια, το ιστορικό «ΟΧΙ» της 28ης Οκτωβρίου 1940 και ορισμένες άλλες πρωτοβουλίες της νέας κυβέρνησης, όπως η αποδειχθείσα ως επιτυχής πολεμική προπαρασκευή της χώρας για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η διεύρυνση του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων, η διαγραφή μεγάλου μέρους των αγροτικών χρεών και η προώθηση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, χάρισαν σε μεγάλο βαθμό μια καλή υστεροφημία στο καθεστώς,<sup>16</sup> το οποίο όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχε έντονο αυταρχικό χαρακτήρα. Η βάνανυση καταπάτηση των ατομικών ελευθεριών, η αστυνομοκρατία, η δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης για τον εγκλεισμό των εκτοπιζομένων υπό «πειθαρχικήν διαβίωσιν», η καθιέρωση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των δηλώσεων μετανόιας των «υπόπτων» πολιτών, η απαγόρευση λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, η επιβολή εξαιρετικά αυστηρής λογοκρισίας στον τύπο, τη λογοτεχνία και σε κάθε πνευματική εκδήλωση είναι ορισμένα μόνο στοιχεία, τα οποία βεβαιώνουν τη βίαιη και απροσχημάτιστη κατεδάφιση του συνταγματικού φιλελευθερισμού.<sup>17</sup> Πάντως, το

(άρθρο 12), για την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθεροτυπία (άρθρο 14), καθώς και για το απόρρητο των επικοινωνιών (άρθρο 14).

14. Για το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου βλ. από την πρόσφατη βιβλιογραφία Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, 2009, όπου και περαιτέρω πλούσιες παραπομπές.

15. Βλ. Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 240.

16. Ο Ν. Αλιβιζάτος [*Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 175] γράφει χαρακτηριστικά ότι το «όχι» της 28ης Οκτωβρίου «...εξασφάλισε στη δικτατορία και τον Ιωάννη Μεταξά μια σχετική ευθανασία».

17. Για τον αυταρχικό χαρακτήρα της μεταξικής δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 243 κ.εξ.· Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 170 κ.εξ.· Τσάτσος, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 105. Φ. Βεγλερής, «Οι προσβολές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα από το 1935», *ΝοΒ* 24, σ. 753 κ.εξ. Ειδικώς για τη λογοκρισία στον τύπο βλ. Άν. Παναγιωταρέα, *Δύο δικτατορίες κι ένα σκάνδαλο, Τα μέσα στις αντίξοες συνθήκες*, τόμ. Ι, 2008, σ. 285 κ.εξ., ενώ για τον ασφυκτικό κυβερνητικό έλεγχο στη λογοτεχνία και σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες βλ. Γ. Ανδρειωμένος, *Η πνευματική ζωή υπό επιτήρηση: το παράδειγμα του περιοδικού Τό Νέον Κράτος*, 2010, *passim* (ιδίως σ. 22 κ.εξ.).



«Νέον Κράτος», όπως αυτάρεσκα το ονόμαζε η επίσημη προπαγάνδα του καθεστώτος, δεν κατόρθωσε ποτέ να εμφυσήσει σε υπολογίσιμη μερίδα του ελληνικού λαού ορισμένη ιδεολογία, ούτε κατ' επέκταση να προσεγγίσει οργανωτικά το ναζιστικό πρότυπο της Γερμανίας ή το φασιστικό της Ιταλίας.<sup>18</sup>

### III. Η νομική επιστήμη ως όργανο επιβολής των δικτατορικών αντιλήψεων του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου

#### 1. Η θεωρητική υποστήριξη του καθεστώτος

Προτού ακόμη στη Γερμανία ανέλθουν στην εξουσία οι ναζιστές, είχαν εξασφαλίσει την υποστήριξη ολόκληρων Νομικών Σχολών στα πανεπιστήμια και, επομένως, ενός σεβαστού αριθμού διάσημων θεωρητικών, οι οποίοι ομαδικά (και όχι μεμονωμένα) επεξεργάζονταν τις δικαιικές πτυχές της ναζιστικής κοσμοθεωρίας.<sup>19</sup> Αντιθέτως, ερευνώντας κανείς τα ελληνικά νομικά περιοδικά και τα βασικά νομικά εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου διαπιστώνει ότι απουσιάζει οποιαδήποτε θεωρητική υποστήριξη ολοκληρωτικών ιδεών μέσω του δικαίου. Παρότι από τις πρώτες ενέργειες του Μεταξά ήταν η σύσταση Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού<sup>20</sup> προς τον σκοπό της οργάνωσης συστηματικής προπαγάνδας, το πρώτο νομικό προπαγανδιστικό κείμενο δημοσιεύθηκε μόλις τον Οκτώβριο του 1937, ένα μήνα δηλαδή μετά την ίδρυση του περιοδικού «Τό Νέον Κράτος»,<sup>21</sup> επίσημου ιδεολογικού εντύπου του καθεστώτος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για κείμενο του γαμπρού από θυγατέρα του Ι. Με-

18. Βλ. σχετικά Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20ού αιώνα ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, 1983, σ. 220 κ.εξ. (ιδίως σ. 225-226). Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ. 170 και 176. Τσάτσος, ό.π. (σημ. 1), σ. 106. Ανδρειωμένος, ό.π. (σημ. 17), σ. 16-21, μ.π.π.

19. Βλ. ενδεικτικά Ruthers, ό.π. (σημ. 4), σ. 44 κ.εξ., όπου αναφορά (σ. 48-50) και στα δύο ναζιστικά νομικά περιοδικά, το *Γερμανικό Δίκαιο* (*Deutsches Recht*) και το *Γερμανική Επιστήμη του Δικαίου* (*Deutsche Rechtswissenschaft*), στα οποία εξετάζονταν επίκαιρα νομικά ζητήματα από ναζιστική σκοπιά. Για περαιτέρω πληροφορίες επί του θέματος τούτου βλ. Fr. Sacker (επιμ.), *Recht und Rechtslehre im Nationalsozialismus*, 1992, passim. Β. Ruthers, Al. Birk, *Rechtstheorie*, 2007, σ. 332 κ.εξ.· Kl. Röhl, H.-Chr. Röhl, *Allgemeine Rechtslehre*, 2008, σ. 332 κ.εξ. και 359 κ.εξ.

20. Βλ. σχετικά τον α.ν. 45/31.8.1936 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού».

21. Βλ. γι' αυτό Ανδρειωμένος, ό.π. (σημ. 17), σ. 37 κ.εξ., όπου και περαιτέρω εκτεταμένες παραπομπές.



ταξά, νεαρού τότε δικηγόρου (μόλις 29 ετών) και υποψήφιου διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Μαντζούφα<sup>22</sup> με τίτλο «Ἡ πολιτική κατάστασις ἐν Ἑλλάδι πρὸ καὶ μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου».<sup>23</sup> Ο συγγραφέας, αφού πρώτα περιγράφει με μελανὰ χρώματα την πολιτική κατάσταση της χώρας προ της τεταρταυγουστιανῆς «Μεταβολῆς», εκθέτει συνοπτικά τις κυριότερες φιλολαϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις του πρώτου έτους της διακυβέρνησης της χώρας από τον Μεταξά στους τομείς της εργατικής, αγροτικής, οικονομικής και δημογραφικής πολιτικής, αλλά και τις «επιτυχίες» του καθεστώτος στην εξωτερική πολιτική.

Χρειάστηκαν, πάντως, δύο ολόκληρα χρόνια από την επιβολή του καθεστώτος, ώστε να παρουσιασθεί από τους αποκαλούμενους «συνταγματολόγους της δικτατορίας»,<sup>24</sup> Νικόλαο Κούμαρο (καθηγητὴ Δημοσίου Δικαίου) και Γεώργιο Μαντζούφα, η περί θεσμικής οργανώσεως διδασκαλία του «Νέου Κράτους» σε πολυσέλιδη μελέτη τους με τίτλο «Αἱ θεμελιώδεις Συνταγματικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Νέου Κράτους».<sup>25</sup> Οι πρώτες σελίδες του κειμένου αυτού αφιερώνονται στην αντίκρουση των αιτιάσεων περί αντισυνταγματικότητας<sup>26</sup> των μνημονευθέντων βασιλικῶν διαταγμάτων με τὰ ὁποῖα επιβλήθηκε το καθεστὼς Μεταξά και, ἄρα, στην κατάδειξη τῆς νομιμότητος τῆς «Μεταβολῆς»,<sup>27</sup> ἐνῶ οἱ ἐκτιθέμενες στη συνέχεια θεωρητικὲς κατασκευὲς ἐπιβεβαιώνουν τὸν «ιδιότυπο πολιτικὸ δυισμό»<sup>28</sup> στην κορυφὴ τῆς Πολιτείας.<sup>29</sup>

22. Για τον βίο και το επιστημονικό έργο του Γ. Μαντζούφα, Καθηγητὴ Αστικού Δικαίου αρχικά στην ΑΣΟΕΕ (νυν Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών) και στη συνέχεια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, βλ. Απ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Ἑλληνες Αστικολόγοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, 2010, σ. 253 κ.εξ.

23. Βλ. περιοδικό *Τὸ Νέον Κράτος* (1937), σ. 113 κ.εξ.

24. Ν. Αλιβιζάτος, *Εἰσαγωγή στην Ελληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία*, ὁ.π. (σημ. 9), σ. 167.

25. Σε περιοδικό *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 761-818.

26. Βλ. παραπ. σημ. 11.

27. Συγκεκριμένα σημειώνεται ὅτι τὸ πρῶτο β.δ. (περί ἀναστολῆς ἰσχύος τῶν ατομικῶν δικαιωμάτων) ἐκδόθηκε κανονικά «δυνάμει τῆς... ΚΔ' Συντακτικῆς Πράξεως, ἥτις ἐξακολουθεῖ ἰσχύουσα καὶ μετὰ τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911» και ὅτι ἡ παραβίαση τοῦ ἀρθροῦ 37 Σ ἀπὸ τὸ δεύτερο β.δ. περί διαλύσεως τῆς Γ' Αναθεωρητικῆς Βουλῆς «στερεῖται ἀντικειμένου, καθ' ὅσον τὸ ἐν λόγῳ Διάταγμα, ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν Συντακτικὴν Πράξιν, κατήργησε τὸ ἄρθρο 37...». Τέλος, τονίζουν ὅτι σε κάθε περίπτωση και μόνη ἡ ἐπιτυχία τῆς «Μεταβολῆς» ἀρκεῖ κατὰ τις γενικὲς ἀρχές τοῦ Δημοσίου Δικαίου για τὴ νομικὴ τῆς δικαιολόγηση (βλ. περιοδικό *Τὸ Νέον Κράτος* [1938], σ. 761-763· για τὸ ἴδιο ζήτημα βλ. και Ν. Κούμαρος, «Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς Μεταβολῆς τῆς 4ης Αὐγούστου», *Τὸ Νέον Κράτος* [1940], σ. 638 κ.εξ.).

28. Αναστασιάδης, ὁ.π. (σημ. 8), σ. 241.

29. Αναφέρουν συμπερασματικῶς οἱ Κούμαρος και Μαντζούφας για τὸν Βασιλέα και τὸν



Η μελέτη αυτή έχει και επιπρόσθετο, ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ιδεολογικοποίησης της νομικής επιστήμης. Η εισαγωγή της έννοιας του έθνους ως πηγής όλων των εξουσιών και η διάκρισή της από την έννοια του λαού - εκλογικού σώματος,<sup>30</sup> η συνεχής αναφορά στη φυλετική, θρησκευτική, γλωσσική και ψυχική ομοιογένεια των Ελλήνων ως συνεκτικού στοιχείου του έθνους,<sup>31</sup> η απόρριψη του φιλελεύθερου ατομικισμού και του ιστορικού υλισμού,<sup>32</sup> η αποσύνδεση της έννοιας της ελευθερίας του ατόμου από το δικαίωμα του εκλέγειν<sup>33</sup> και η επισήμανση ότι η «έθνικη θέλησις» και το «έθνικόν φρόνημα» είναι δυνατόν «κατ' έποχας» να τα εκφράζουν «μεμονωμένα άτομα»<sup>34</sup> μαρτυρούν την εντατική προσπάθεια των θεωρητικών της δικτατορίας να μεταφτευθεί στην Ελλάδα η έννοια του «όλοκληρωτικού κράτους».<sup>35</sup>

Η εκτίμηση, εν τούτοις, περί ανυπαρξίας συστηματικής θεωρητικής υποστήριξης του καθεστώτος επιρρωννύεται από το γεγονός ότι στατέλη Σεπτεμβρίου του 1938 δημοσιεύθηκε σε τρία μεγάλα νομικά περιοδικά<sup>36</sup> της εποχής μια «Έκκλησις πρὸς τοὺς Ἑλληνας νομικούς», υπογραφόμενη από τον Γ. Μαντζούφα, για την έρευνα των «πνευματικῶν βάσεων τῆς Μεταβολῆς» και της επίδρασής τους στο δίκαιο. Ο Μαντζούφας έκρινε ότι υπάρχει «ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη» επιμελούς και συστηματικῆς μελέτης των γενικῶν αρχῶν που εμπνέουν το δίκαιο, ἀλλὰ καὶ προσαρμογῆς του ισχύοντος δι-

Μεταξά: «Ὁ Βασιλεὺς ἀποτελεῖ τὸν Ἀνώτατον Ἀρχοντα καὶ τὸ μόνιμον στοιχεῖον τοῦ Νέου Κράτους, τὸ Σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος. Αἱ διατάξεις τοῦ Συντάγματος, αἱ ρυθμίζουσαι τὴν νομικὴν θέσιν τοῦ Βασιλέως παραμένουσιν ἀναλλοίωτοι... Ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Κυβερνήσεως εἶναι πρόσωπον, ὃπερ ἔχει ἀνάγκην νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Βασιλέως..., ἀποτελεῖ σήμερον πολιτικὴν καὶ νομικὴν προσωπικότητα διακεκριμένην, μὴ συνισταμένην μόνον εἰς τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὡς συνέβαινεν ἄλλοτε μὲ τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως, ὅστις ἦτο "primus inter pares" μεταξὺ τῶν ὑπουργῶν. Ἡ θέσις τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Κυβερνήσεως ἔναντι τῶν ἄλλων Ὑπουργῶν εἶναι θέσις ὑπεροχῆς...» (βλ. περιοδικό Τὸ Νέον Κράτος [1938], σ. 815-816).

30. Ν. Κούμαρος, Γ. Μαντζούφας, «Αἱ θεμελιώδεις συνταγματικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Νέου Κράτους», *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 777 κ.εξ., 782 κ.εξ. καὶ 794 κ.εξ.

31. Κούμαρος, Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 30), σ. 777-778, 780 καὶ 782.

32. Στο *ίδιο*, σ. 767-770.

33. Στο *ίδιο*, σ. 796: «Ἡ ἐλευθερία τοῦ ατόμου δύναται θαυμάσια νὰ ὑφίσταται καὶ ἄνευ πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἄνευ δηλαδὴ ἐλευθερίας τοῦ εκλέγειν...».

34. Στο *ίδιο*, σ. 798 κ.εξ.

35. Βλ. σχετικά Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 105 καὶ Ν. Αλιβιζάτος, *Εἰσαγωγή στην Ἑλληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 168 in fine.

36. Βλ. *Θέμ.* 1938, 704. *EEN* 1938, 611. *Δικαστικὴ* 1938, 473-474.





καίου προς τις αρχές αυτές, και ενημέρωνε ότι είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να συντονίσει τη σχετική ερευνητική προσπάθεια, έχοντας απευθυνθεί σε κορυφαίους νομομαθείς.<sup>37</sup> Η έκκληση, που δημοσιεύθηκε την αυτή χρονική περίοδο με παρηλλαγμένο τίτλο και στο καθεστωτικό περιοδικό «Τὸ Νέον Κράτος»,<sup>38</sup> καίτοι χαρακτηρίζεται από τον Μαντζούφα ως «καθαρῶς ιδιωτική πρωτοβουλία ἐπιστημονικῆς κινήσεως»,<sup>39</sup> είναι σαφές ότι εξέφραζε την επίσημη θέση της δικτατορικής εξουσίας.

Το αγωνιώδες αυτό αίτημα δεν συνάντησε ευήκοα ὦτα, όπως αποδεικνύεται από τη διαπίστωση ότι κατά τη διετία που ακολούθησε ελάχιστες νομικές μελέτες θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προσανατολίζονται στην προώθηση ή την προάσπιση των «πιστεύω» της δικτατορίας.<sup>40</sup> Έτσι, το βάρος της νομικής υπεράσπισης και δικαίωσης του αυταρχικού μεταξικού κράτους επωμίσθηκαν μέχρι τέλους οι Κούμαρος και Μαντζούφας, κυρίως μέσω των καθεστωτικών εντύπων «Τὸ Νέον Κράτος» και «Φαλαγγιτική Ἐπιθεώρησις» που διέθεταν σαφώς ευρύτερο –όχι μόνο νομικό– αναγνωστικό κοινό. Ειδικότερα, ο Κούμαρος το 1939 εξέδωσε νομικό εγχειρίδιο πολιτειολογίας,<sup>41</sup> στο οποίο εξέθετε αναλυτικώς το θεωρητικό σύστημα στο οποίο υπάγονται οι περί Κράτους ιδέες της

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

37. Όπως σημειώνει (βλ. την αμέσως προηγούμενη σημ.) «ἤδη ἐδέχθησαν νὰ μελετήσωσιν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ παρόντος θέματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν εἰδικότητα ἐκάστου οἱ κ.κ. Γεώργιος Μπαλής, Ἡλίας Ἀναστασιάδης, Κωνσταντῖνος Γαρόδικας, Ἰωάννης Σπυρόπουλος, ὡς καὶ οἱ κ.κ. Μπ. Ἀλιβιζᾶτος, Στρ. Ἀνδρεάδης, Νικ. Ἀντωνόπουλος, Πέτρ. Βάλληνδας, Ἀνδρ. Γαζής, Ἡλ. Γάφος, Παν. Ζέπος, Νικ. Κούμαρος, Βασ. Κουντούρης, Ἰω. Μαρκουίζος, Δημ. Μουρίκης, Γεωργ. Παπαχατζής, Γεώργ. Ρωμανός, Μιχ. Στασινόπουλος, Ἀλέξ. Τσιριντάνης». Πολλοί από αυτούς που αναφέρει ο Μαντζούφας δεν φαίνεται να στρατεύθηκαν πράγματι στην ιδεολογική θεμελίωση του καθεστώτος. Ωστόσο, για τη «χλιαρή» αντίδραση των πνευματικών ανθρώπων, όχι μόνον των νομικών, ἀπέναντι στο καθεστώς, τη σταδιακή συνεργασία τους με αυτό και την εκ μέρους τους ανάληψη διάφορων κρατικών θέσεων βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας*, 1989, σ. 144-145 και Ελισ. Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική*, 2006, σ. 42 (και τις εκεί υποσημ. 48 και 49).

38. Γ. Μαντζούφας, «Προς τους Ἕλληνας Νομικούς», *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1135-1136.

39. Στο ίδιο, σ. 1136.

40. Βλ. σχετικά λ.χ. Γ. Σιμωνέτος, «Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος», *Θέμις* (1940), σ. 591 κ.εξ., 594 (όπου προτείνει ἐρμηνεία των διατάξεων του ΑΚ κατείνουσα προ παντός στην πραγμάτωση «τῶν ἀνωτέρων συμφερόντων τοῦ ἔθνους, τὰ ὅποια ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύνανται νὰ θυσιάζονται χάριν ἀγόνων θεωριῶν»). Για την προσωπικότητα και το επιστημονικό ἔργο του Γ. Σιμωνέτου βλ. Απ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Ἑλληνες Αστικολόγοι του 20ου αἰῶνα*, 2010, σ. 317 κ.εξ.

41. Ν. Κούμαρος, *Ἡ περὶ Κράτους ἀντίληψις τῆς Μεταβολῆς τῆς 4ης Αὐγούστου (ἐγχειρίδιον)*, 1939. Το βιβλίο αυτό δεν ταυτίζεται κατα περιεχόμενο με την ομότιτλη μελέτη που





«Μεταβολής», ενώ μέχρι και λίγο πριν τον θάνατο του Μεταξά (29.1.1941) δημοσίευε επιστημονικοφανείς μελέτες, οι οποίες κυριολεκτικά εξαντλούνταν στην (μάλλον ευτράπελη με τα σημερινά δεδομένα) εξύμνηση της «σοφίας του Ἀρχηγού τῆς Κυβερνήσεως».<sup>42</sup> Ο Μαντζούφας από την άλλη πλευρά, διδάκτωρ πια του Αστικού Δικαίου,<sup>43</sup> χωρίς να εγκαταλείπει τη συγγραφή μελετών με αμιγώς ιδεολογικό περιεχόμενο,<sup>44</sup> ασχολήθηκε εγγύτερα με το ζήτημα της επίδρασης των ιδεών και των αντιλήψεων του «Νέου Καθεστώτος» επί του Αστικού Δικαίου. Αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας στα μελετήματα αυτά, καθώς είναι ενδεικτικά του ότι σε ένα αυταρχικό κράτος η ιδεολογική καταπίεση δεν σταματά ούτε καν μπροστά στα άχρωμα, ας πούμε «ουδέτερα» προβλήματα του κοινωνικού βίου, με τα οποία κατά κανόνα (εξαιρουμένου ίσως του οικογενειακού δικαίου) καταπιάνεται ο αστικός νομοθέτης.

Η κυριότερη από τις μελέτες αυτές δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 1938 με θέμα «*Ἡ Μεταβολή τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον*».<sup>45</sup> Κατ' αρχάς επισημαίνει ο Μαντζούφας ότι τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸ δίκαιο, «φέρων τὴν σφραγίδα καὶ τὸν χαρακτήρα σαφῶς ἀτομικιστικῶν ἀρχῶν» δυσχερῶς συμβιβάζεται προς τις αρχές της «Μεταβολής», οι οποίες έχουν ως βάση τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀλληλεγγύη. Για τὸν λόγο αὐτὸν ἐφιστὰ τὴν προσοχή στους δικαστές τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας

δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 1573 κ.εξ., ἡ οποία ἀπέδιδε το περιεχόμενο διαλέξεώς του σε αἴθουσα τοῦ Συλλόγου «Παρνασός», παρουσία τοῦ Ι. Μεταξά.

42. Βλ. ενδεικτικά Ν. Κούμαρος, «Οἱ λόγοι τοῦ Ἀρχηγού», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 283 κ.εξ.· τὸν ἴδιο, «Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς μεταβολῆς τῆς 4ης Αὐγούστου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 638 κ.εξ.· τὸν ἴδιο, «Τὸ νόημα τῆς Ἐλευθερίας», *Τὸ Νέον Κράτος* (1941), σ. 20 κ.εξ.

43. Η διδακτορική του διατριβή με θέμα «Ἐπὶ τῆς ἀνακλήσεως τῶν κοινῶν διαθηκῶν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ. Μελέτη ἱστορική» ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Αθηνῶν τὸ 1938 μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Γεωργίου Μπαλή.

44. Γ. Μαντζούφας, «Ἰδεολογία καὶ κατευθύνσεις εἰς τὸ Νέον Κράτος», *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1325 κ.εξ. (ὅπου συνεχεῖς αναφορές στὴ «φυλετικὴ ὁμοιογένεια» τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ στὴν «πειθαρχία» ὡς στοιχεῖο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἀνευ τοῦ «Νέου Καθεστώτος»)· ὁ ἴδιος, «Ἔθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 237 κ.εξ. («... Κράτος καὶ δίκαιον, καθ' ἡμᾶς, βαδίζουν παραλλήλως, χωρὶς νὰ προηγῆται τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου καὶ χωρὶς νὰ ταυτίζονται, καίτοι προϋποθέτει τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Κράτος ὁμῶς καὶ δίκαιον προϋποθέτουν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους καὶ εἰς αὐτὴν ὑποβάλλονται ...»).

45. *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1233. Η ἐν λόγω μελέτη ἀρχίζει, διόλου τυχαία, με ἀπόσπασμα λόγου τοῦ Μεταξά κατὰ τοῦ ἀτομικισμοῦ: «Πρέπει νὰ πνίξωμεν μέσα μας τὸν ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἀτομικισμόν, τὴν θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον ἔχει δικαιώματα ξεχωριστὰ ἀπέναντι τοῦ συνόλου καὶ ἢ ὁποία διδάσκει, ὅτι ἡμπορεῖ τὸ ἄτομον νὰ ὑψωθῇ ἀπέναντι τῆς ὁλότητος καὶ ἐνάντια πρὸς αὐτήν».



α μεριμνούν κατά τον έλεγχο των αποφάσεων των δικαστηρίων της ουσίας για τη νομολογιακή υπακοή<sup>46</sup> προς τις κυρίαρχες καθεστωτικές αντιλήψεις, προτρέποντάς τους μάλιστα να ακυρώνουν τις αποφάσεις εκείνες που, αίτιοι συμφωνούν με το γράμμα του νόμου, αντιστρατεύονται τις κεντρικές θέσεις που εμπνέουν το «Έθνικόν Δίκαιον».<sup>47</sup>

Στο πεδίο των γενικών αρχών του Αστικού Δικαίου επισημαίνει ο Μαντζούφας ότι όλα τα νομικά πρόσωπα έχουν λόγο ύπαρξης μόνον εφόσον επιδιώκουν σκοπούς συμβατούς προς το εθνικό συμφέρον, ενώ και για τη διακρίβωση του κύρους των δικαιοπραξιών οι έννοιες της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης πρέπει να κατανοούνται υπό το αυτό «εθνικό» πνεύμα.<sup>48</sup> Στο Ενοχικό Δίκαιο ιδιαίτερη σημασία αποδίδει αφενός στη διεύρυνση της έννοιας της κατάχρησης δικαιώματος και σε περιπτώσεις πέραν της κακόβουλης άσκησής του και αφετέρου στην προσαρμογή των διατάξεων περί αδυναμίας εκπλήρωσης της ενοχής και περί υπερημερίας στην ιδέα του γενικότερου συμφέροντος του έθνους (κατά το υπόδειγμα του ν. 677 για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών), ενώ για τον προσδιορισμό του ύψους της αποζημίωσης για ζημία που προκλήθηκε από το κράτος προκρίνεται ως συμφωνός προς το πνεύμα του «Νέου Κράτους» ο συνυπολογισμός της ζημίας του ατόμου με την «ωφέλειαν της εθνικής ολότητας».<sup>49</sup> Κατά τα λοιπά, υπογραμμίζεται ότι η κυριότητα στο Εμπράγατο Δίκαιο πρέπει να προσλαμβάνεται ως «λειτουργία κοινωνική», που υπηρετεί το γενικό συμφέρον του έθνους (και ένεκα τούτου αυτή είναι δεκτική ευρέος περιορισμού),<sup>50</sup> και ότι στο Οικογενειακό και το Κληρονομικό Δίκαιο γνώμονας επίλυσης όλων των αναφυόμενων ζητημάτων (από τον γάμο, το διαζύγιο και τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των μελών της οικογένειας μέχρι την κληρονομική διαδοχή εν γένει και το κύρος των διαθηκών) πρέπει να είναι η προστασία «τοῦ ἠθικοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογένειας», που αποτελεί τον «πυρήνα τοῦ ἔθνους».<sup>51</sup>

Οι ως άνω επίσημες θέσεις του καθεστώτος διά χειρός Μαντζούφα, που ουσιαστικά θάλπουν την καταστρατήγηση του δικαίου, ακόμη και την contra

46. Για την έλλειψη ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας ως διακηρυγμένη αρχή της δικέφαλης δικτατορίας Γεωργίου του Β' και Μεταξά βλ. Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 45), *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 251-252.

47. *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1234.

48. Στο *ίδιο*, σ. 1234.

49. Στο *ίδιο*, σ. 1235-1236.

50. Στο *ίδιο*, σ. 1235.

51. Στο *ίδιο*, σ. 1236.



legem ερμηνεία, επαναλαμβάνονται (με την ίδια αοριστία) και σε άλλες μελέτες του ίδιου συγγραφέα,<sup>52</sup> στις οποίες με νεφελώδη έως φαιδρά ιδεολογήματα («σοφία» του Αρχηγού, απόρριψη λιμπεραλισμού και ατομικισμού, φυλετική καθαρότητα κλπ.) μάταια επιχειρείται ο προσδιορισμός της έννοιας του «Ἐθνικοῦ Συμφέροντος» ως κριτηρίου ερμηνείας και εφαρμογής του νόμου.

Η σημαντικότερη, πάντως, στήριξη του καθεστώτος από τους θεωρητικούς του δικαίου προήλθε από τη συμμετοχή τους στις νομοπαρασκευαστικές επιτροπές. Η συμβολή τους στη νομοθετική προβολή και θωράκιση των δικτατορικών αντιλήψεων αποτυπώνεται αμέσως παρακάτω, όπου εκτίθενται οι κύριες νομοθετικές πρωτοβουλίες του καθεστώτος.

## 2. Οι κυριότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες

Ο νόμος, ως έκφραση εξουσίας και πολιτικών αντιλήψεων, αποτελεί προφανώς πρόσφορο μέσο τόσο για την καταπολέμηση ιδεολογικοπολιτικών απόψεων – αντιτιθέμενων προς το κρατούν καθεστώς – όσο και για την πανηγυρική διακήρυξη του φρονήματος που πρεσβεύει το καθεστώς αυτό.<sup>53</sup> Με βάση αυτή τη διαπίστωση μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ιδεολογική χειραγώγηση των πολιτών μέσω της νομοθεσίας άλλοτε λαμβάνει «αρνητική» μορφή, όταν στόχος είναι η μη διάδοση των μη αρεστών στο καθεστώς απόψεων (αρνητική ιδεολογική χειραγώγηση), και άλλοτε «θετική» μορφή, όταν βασική επιδίωξη του νομοθέτη είναι να επιβληθούν οι καθεστωτικές αντιλήψεις σε ιδεολογικά ευαίσθητους τομείς του κοινωνικού βίου (θετική ιδεολογική χειραγώγηση).<sup>54</sup> Φυσικά, η διάκριση αυτή δεν είναι απόλυτη, αφού δεν αποκλείεται ορισμένος νόμος να αποβλέπει στην εξυπηρέτηση και των δύο αυτών στόχων. Μετά την παροχή των αναγκαίων διασαφήσεων, μπορούμε να εξετάσουμε στη συνέχεια τα σημαντικότερα νομοθετήματα της

52. Γ. Μαντζούφας, «Τὸ Ἐθνικὸν Συμφέρον ὡς γνώμων τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 1449 κ.εξ. (ιδίως 1458-1461)· οἰδιος, «Ἡ χρησιμοποίησις τῶν πορισμάτων τῆς κριτικοῖστορικῆς μεθόδου ἐρεύνης τῶν πηγῶν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἰσχύοντος ρωμαϊκοῦ δικαίου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 523 κ.εξ. (αν καὶ κατὰ μέγα μέρος στὴ μελέτῃ αὐτὴ γίνεται ἀναφορὰ στὶς τεχνικὲς καὶ μεθοδολογικὲς δυσχέρειες τῆς μελέτης καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ τότε ἰσχύοντος βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου).

53. Βλ. παραπ. τις σημ. 2 καὶ 5.

54. Για τὴ σχετικὴ διάκριση βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἰππ. Μυλωνά, *Ἡ ἐλληνικὴ νομοθεσία οὐσιαστικοῦ ποινικοῦ δικαίου κατὰ τὸ διάστημα 1936-1940, Μία μελέτῃ ἀντεγκληματικῆς πολιτικῆς* (πρόλογος Ν. Κ. Ἀνδρουλάκη), 1998, σ. 430-431.



δικτατορίας της 4ης Αυγούστου με σκοπό τη συναγωγή συμπερασμάτων εν σχέσει προς το ιδεολογικό φορτίο που φέρουν.

Ο πυρήνας των νομοθετημάτων αρνητικής ιδεολογικής χειραγώγησης θεσπίσθηκε μόλις εντός διμήνου από την επιβολή της δικτατορίας, με σκοπό την όξυνση της καταστολής και την απηνή δίωξη των αντιφρονούντων. Με τον α.ν. 26 της 14.8.1936 «περί έκδικάσεως τῶν ἀδικημάτων τοῦ Τύπου κλπ. διαρκούσης τῆς ἀναστολῆς τοῦ ἄρθρου 95 τοῦ Συντάγματος» παρέχονταν ευρείες εξουσίες στην αστυνομία, η οποία αποκτούσε μεταξύ άλλων το δικαίωμα να ενεργεί έρευνες κατ' οίκον οποτεδήποτε (ημέρα ή νύχτα), να προβαίνει σε συλλήψεις χωρίς την τήρηση καμίας διατύπωσης, να απαγορεύει και να διαλύει οποιαδήποτε δημόσια ή ιδιωτική συνάθροιση και κάθε συνεταιρισμό, να απαγορεύει την ανακοίνωση και δημοσίευση πληροφοριών με οποιονδήποτε τρόπο και να κατάσχει εφημερίδες, βιβλία και λοιπά έντυπα, ακόμη και προ της δημοσιεύσεώς τους. Η καθίδρυση αστυνομικού κράτους και η άσκηση ιδεολογικής τρομοκρατίας στους πολίτες εντασσόταν, συνεπώς, ευθύς εξ αρχής στις επιδιώξεις του καθεστώτος.<sup>55</sup>

Ακολουθώντας, με τον α.ν. 117 της 15.9.1936 «περί μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τῶν ἐκ τούτου συνεπειῶν»<sup>56</sup> ποινικοποιούνταν η επιδίωξη διάδοσης ιδεών ή θεωριών που τείνουν στην ανατροπή του καθεστώτος «καθ' οίονδήποτε τρόπον, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως»<sup>57</sup> και η παρότρυνση σε κήρυξη απεργίας, ενώ ορίστηκε για τις περιπτώσεις αυτές ως παρεπόμενη ποινή ο εκτοπισμός από έξι μήνες έως δύο χρόνια. Ο νόμος αυτός συμπληρώνεται από τον α.ν. 118/1936, ο οποίος θεσπίσθηκε την ίδια ημέρα και ρύθμιζε σε δύο άρθρα ζητήματα διοικητικής εκτόπισης επιβαλλόμενης με απόφαση των «Ἐπιτροπῶν Ἀσφαλείας». Στον εν λόγω νόμο ξεχωρίζει η κατάργηση της δυνατότητας υποβολής αίτησης αναθεώρησης της απόφασης περί εκτοπισμού, πράγμα που σημαίνει τη στέρηση οποιουδήποτε μέσου

55. Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ. 170-171· Αναστασιάδης, ό.π. (σημ. 8), σ. 243-244. Μιχόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σ. 82.

56. Πρόκειται για νόμο που αντικατέστησε επί το αυστηρότερον τον περιβόητο ν. 4229/24-25.7.1929, γνωστό στην Ιστορία ως «Ιδιώνυμο», ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα νομοθετικά έργα όλων των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Περί αυτού βλ. αντί άλλων το σχολικό βιβλίο των Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Γ' (γ' ενιαίου λυκείου), έκδ. ΙΒ' 2000, σ. 206-208.

57. Χαρακτηριστική είναι (και) σε αυτό το νομοθέτημα η πλήρης αοριστία της αντικειμενικής υπόστασης των καθιερούμενων εγκλημάτων. Αναλυτικά περί αυτού βλ. Μυλωνάς, ό.π. (σημ. 54), σ. 304-309.



(νομικής) άμυνας κατά του ιδιαιτέρως επαχθούς αυτού διοικητικού μέτρου. Η σιωπή των νομικών και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής έναντι όλων αυτών των νομοθετημάτων που στρέφονταν κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εκπλήσσει δυσάρεστα και έχει σχολιασθεί δυσμενώς.<sup>58</sup>

Η επιδίωξη καταπίεσης και καταστολής κάθε ελευθερίας έκφρασης των πολιτικών αντιπάλων του «Νέου Κράτους» εκδηλώνεται και σε άλλα αυταρχικά νομοθετήματα, όπως ενδεικτικά στον α.ν. 1092/1938 «περί Τύπου», όπου ρητώς καθιερωνόταν, μεταξύ άλλων, η προληπτική λογοκρισία· τον α.ν. 1619/1939 «περί ραδιοφωνίας», με τον οποίο απαγορευόταν η λειτουργία ιδιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών και καθιερωνόταν διοικητική διαδικασία χορήγησης άδειας κατοχής συσκευής ραδιοφώνου με παράλληλη πρόβλεψη για τήρηση «μητρώου κατόχων ραδιοφώνου»· τον α.ν. 511/1937 «περί άπαγορεύσεως τής στρατολογίας ή άναχωρήσεως έθελοντών εις Ισπανίαν» και τον συναφή α.ν. 1746/1939 «περί άπαγορεύσεως μεταφοράς εις Παλαιστίνη προσώπων μη έφοδιασμένων διά κανονικού διαβατηρίου», που ποινικοποιούσαν τη με οποιονδήποτε τρόπο υποστήριξη λαϊκών εξεγέρσεων στην αλλοδαπή· και τέλος τον α.ν. 818/1937 «περί ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων», με τον οποίο προβλεπόταν αυστηρή διαδικασία χορήγησης άδειας ίδρυσης και (ξεχωριστής) άδειας λειτουργίας των εκπαιδευτηρίων αυτών, η δυνατότητα αναιτιολόγητης ανάκλησής τους από τον Υπουργό Παιδείας, καθώς και η εξάρτηση της πρόσληψης του διδακτικού προσωπικού από την «άνεξέλεγκτον κρίσιν» του ως άνω αρμοδίου Υπουργού. Από τη λοιπή, ιδεολογικώς «άχρωμη» καταρχήν νομοθεσία, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο α.ν. 2049/1939 που αφορούσε σε εμπορικά ζητήματα εισαγωγής και διάθεσης χλωρικού καλίου, στον οποίο προβλεπόταν παροχή αμοιβής «εις τούς καταδίδοντας» τις παραβάσεις του νόμου αυτού.<sup>59</sup> Πρόκειται για νομοθέτημα που, ανάγοντας τον καταδοτισμό σε επικερδές επάγγελμα, αναδεικνύει τις ηθικά κατακριτέες πρακτικές του αυταρχικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Από την άλλη πλευρά, προσπάθεια θετικής ιδεολογικής χειραγώγησης εντοπίζεται σε νόμους που αφορούν σε ζητήματα «πατριωτικά» και θρησκευτικά, καθώς και σε ζητήματα τυχερών παιχνιδιών. Εντελώς ενδεικτικά, σημειώνεται ότι με τον α.ν. 1402/1938 προβλέφθηκε η επιβολή θανατικής ποινής για τα αδικήματα της ανυποταξίας και της λιποταξίας σε καιρό πολέμου.<sup>60</sup> με τον α.ν.

58. Βλ. Τζιόβας, *ό.π.* (σημ. 37).

59. Βλ. σχετικά Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 370.

60. Βλ. εκτενώς Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 199-206, αλλά και σ. 390-391, όπου επισημαί-



1363/1938 διωκόταν σε διοικητικό και ποινικό επίπεδο ο προσυλητισμός· ενώ με τον α.ν. 258/1936 «περί τυχερῶν παιγνίων» τέθηκαν αυστηροί όροι για τη λειτουργία λεσχών και τιμωρούνταν οι επαγγελματίες χαρτοπαίκτες και τα αστυνομικά όργανα επί «ἐλλείψεως ζήλου» εφαρμογής του νόμου.<sup>61</sup> Με τρεις νόμους (α.ν. 123/1936, 537/1937, 1342/1938) για την προστασία των κρατικών συμβόλων επιβλήθηκε αυστηρός κρατικός έλεγχος σε όλων των ειδών τις στολές και τις σημαίες (κρατικές, στρατιωτικές, ιδιωτικές), ενώ με τον α.ν. 447/1937 καθοριζόταν η συμπεριφορά που έπρεπε να τηρούν οι παρευρισκόμενοι σε εθνικές και θρησκευτικές τελετές και περιέχονταν λεπτομερείς υποδείξεις ακόμη και για το επιβαλλόμενο μέγεθος σημαίας ανά τομέα σημαιοστολισμού.<sup>62</sup> Ρυθμίσεις όπως αυτές είχαν ως στόχο να διατρανώσουν την απόλυτη αντίθεση του καθεστώτος σε συμπεριφορές και πράξεις που υποδαυλίζουν, έστω δυνητικά, την ανόθευτη –κατά τις αντιλήψεις πάντοτε του «Νέου Κράτους»– εθνική και θρησκευτική ομοιογένεια των Ελλήνων και το εθνικό φρόνημα ή που βλάπτουν τη νεότητα και να επιβάλουν τις σχετικές κρατικές αντιλήψεις.<sup>63</sup>

### 3. Η θέση σε ισχύ του Αστικού Κώδικα

### ΑΘΗΝΩΝ

Θα αποτελούσε ασυγχώρητη παράλειψη για τον μελετητή της τεταρταυγουστιανής νομοθεσίας η μη αναφορά στον α.ν. 2250/1940, δηλαδή στον Αστικό μας Κώδικα, το επιτυχέστερο και αρτιότερο κωδικοποιημένο νομοθέτημα της νεώτερης Ελλάδος.<sup>64</sup> Το γεγονός της σύνταξης του Κώδικα αυ-

νεται ότι στην *Εισηγητική Έκθεση* του α.ν. 1402/1938 ο δικτατορικός νομοθέτης, θέλοντας να δείξει ότι τάχα σέβεται το Σύνταγμα, αναφέρεται στην ύπαρξη συνταγματικού κωλύματος που τον αποτρέπει από το να θεσπίσει και τη δήμευση της περιουσίας του λιποτάκτη.

61. Όπως ορθά αναφέρει ο Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 438, στις περιπτώσεις αυτές δεν τιμωρείται ορισμένη εγκληματική πράξη αλλά η εγκληματική βούληση των δραστών.

62. Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 187-189.

63. Όπως είδαμε (παραπ. υπό III 1), οι θεωρητικοί στυλοβάτες του καθεστώτος (Ν. Κούμαρος και Γ. Μαντζούφας) δεν έχαναν ευκαιρία στα κείμενά τους να προβάλλουν τις προσπάθειες του «Άρχηγού τής Κυβερνήσεως» προς αυτή την κατεύθυνση. Βλ. ενδεικτικά Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 23), *Τò Νέον Κράτος* (1937), σ. 113· του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 44), *Τò Νέον Κράτος* (1938), σ. 1325· Κούμαρος, *ό.π.* (σημ. 42), *Τò Νέον Κράτος* (1940), σ. 638.

64. Ως γνωστόν, ημερομηνία έναρξης ισχύος του α.ν. 2250/1940 ορίστηκε η 1η Ιουλίου 1941. Όμως τα γεγονότα που επακολούθησαν (πόλεμος, Κατοχή κλπ.) κατέστησαν αναγκαία την επ' αόριστον αναστολή ισχύος του Κώδικα (ν.δ. 35/1941). Τελικά, μετά τον εξαιτίας πολιτικών συγκυριών βραχύβιο ΑΚ των Τριανταφυλλόπουλου/Μαριδάκη (α.ν. 777/1945), με το ν.δ. 7-10.5.1946 επανήλθε σε ισχύ ο Κώδικας του 1940, και μάλιστα αναδρομικά από τις 23.2.1946.



τού ήταν τόσο σημαντικό, ώστε στις συνεδριάσεις των διάφορων νομοπαρασκευαστικών επιτροπών της δεκαετίας του 1930 μετείχαν και κορυφαίοι πολιτικοί άνδρες, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Παναγής Τσαλδάρης και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.<sup>65</sup> Όταν ανέλαβε την εξουσία ο Ι. Μεταξάς, το τελικό Σχέδιο του ΑΚ (που είχαν επεξεργασθεί οι καθηγητές Κ. Δεμερτζής, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ. Μπαλής, Γ. Μαριδάκης και ο δικηγόρος Π. Θηβαίος) ήταν έτοιμο, πλην όμως το νέο καθεστώς ενδιαφερόταν πρωτίστως για την εδραίωση της εξουσίας του και σαφώς λιγότερο ή καθόλου για τη σύγχρονη ρύθμιση των ιδιωτικών σχέσεων. Μετά τη σταθεροποίηση όμως του καθεστώτος και τις συνεχείς προς τούτο οχλήσεις του Γεωργίου Μαντζούφα προς τον πεθερό του Ιωάννη Μεταξά,<sup>66</sup> ο τελευταίος πείσθηκε περί της σπουδαιότητας του εγχειρήματος της θέσπισης Αστικού Κώδικα, που θα μπορούσε μάλιστα να το προβάλλει ως μέγα επίτευγμα του «Νέου Κράτους» λαμβανομένων υπόψη και των σχετικών προσπάθειών προγενέστερων δημοκρατικών κυβερνήσεων. Έτσι, στις 17 Δεκεμβρίου 1938 με δηλώσεις του στον Τύπο ο Μεταξάς αναγγέλλει την ανάθεση του έργου της σύνταξης του τελικού κειμένου του ΑΚ στον καθηγητή του Αστικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών και ακαδημαϊκό Γεώργιο Μπαλή.<sup>67</sup>

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νομοθετική πρωτοβουλία για την τελική σύνταξη του ΑΚ παρουσιαζόταν ως μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για το καθεστώς να ασκήσει και ιδεολογική προπαγάνδα. Είναι αξιομνημόνευτο υπό αυτή την άποψη ότι στην υπ' αριθμ. 139.027/30.12.1938 απόφαση του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης Άγη Ταμπακόπουλου, με την οποία ανατέθηκε το έργο της τελικής αναθεωρητικής επεξεργασίας του Κώδικα στον Γ. Μπαλή, τονίζεται ως σκοπός αυτής η:

*«προσαρμογή του σχεδίου Έλληνικού Αστικού Κώδικος προς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὰς ἠθικὰς παραδόσεις καὶ τὰς συγχρόνους κοι-*

65. Για τις διάφορες επιτροπές που συστήθηκαν για τη σύνταξη του ΑΚ βλ. ενδεικτικά Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἡ προϊστορία τοῦ Ἀστικοῦ μας Κώδικα», *EEN* 4 (1937), σ. 1 κ.εξ. και Απ. Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, γ' έκδ. 2002, § 7 αρ. 17 κ.εξ.· Χαρ. Δημακοπούλου, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού Αστικού Κώδικος*, Ακαδημία Αθηνών, 2008.

66. Βλ. Γεωργιάδης (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 22), σ. 260.

67. Η επιλογή του προσώπου δεν ήταν τυχαία. Πέραν ασφαλώς της εγνωσμένης επιστημονικής αξιοσύνης του Γ. Μπαλή, ρόλο έπαιξαν αφενός η συντηρητική ιδεολογία του και αφετέρου η στενή σχέση μεταξύ των Μπαλή και Μαντζούφα, καθώς ο πρώτος υπήρξε ο «πνευματικός πατέρας της διδακτορικής διατριβής» (*Doktorvater*) του δεύτερου. Βλ. ιδίως Ανδρ. Γαζής, «Ἡ σύνταξη του Αστικού Κώδικα», *ΚριτΕ* (1996), σ. 111 κ.εξ. (114).



νωνικοοικονομικάς αντιλήψεις καὶ ἀνάγκας τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὡς καὶ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἁρμονίας τῶν νομικῶν κατασκευῶν τοῦ σχεδίου πρὸς ἀλλήλας καὶ τῆς ὁρολογικῆς καί, ἐν γένει, νομοτεχνικῆς ὁμοιομορφίας τῶν ὑπὸ τῶν εἰσηγητῶν συνταχθέντων τμημάτων τοῦ σχεδίου». <sup>68</sup>

Αλλά και την 15η Μαρτίου 1940, ημέρα δημοσίευσης του ΑΚ (α.ν. 2250/1940), πραγματοποιήθηκε πανηγυρική τελετή στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, στην οποία παρευρέθησαν ο Βασιλεύς Γεώργιος ο Β' και ο αρχηγός της κυβερνήσεως Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος εξεφώνησε λόγο προβάλλοντας τον Κώδικα ως εθνικό επίτευγμα.

Ο Γεώργιος Μαντζούφας, αξιοποιώντας το γεγονός αυτό, συνέγραψε άρθρο με τίτλο «Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ», <sup>69</sup> στο οποίο εξωτερικεύει τον ενθουσιασμό του περί του ότι το κολοσσιαίο αυτό νομοθέτημα φέρει τη σφραγίδα της «Μεταβολῆς» της 4ης Αυγούστου. Αξίζει να παραθέσουμε εδώ ένα ενδεικτικό απόσπασμα των ὅσων ἔγραψε, που πιστοποιούν τη διάθεση για ιδεολογική εκμετάλλευση ενός καταρχὴν «ουδέτερου» γεγονότος:

«Σώθηκαν τὰ ψέματα! Ἔχομεν Ἀστικὸν Κώδικα. Ὁ μῦθος ἐγίνε πραγματικότητα. Εἰς τοὺς μὴ νομικοὺς εἶναι προφανές ὅ,τι δὲν κάμνει τὸ γεγονός τοῦτο ἀκόμη μεγάλην ἐντύπωσιν. Αὐτοὶ θὰ ἀντιληφθοῦν τὴν σημασίαν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, μόνον ὅταν παρέλθουν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος του ἀρκετὰ ἔτη, ὥστε νὰ ὑπαχθοῦν ὅλαι αἱ ἰδιωτικαὶ σχέσεις ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Οἱ νομικοὶ ὁμως πανηγυρίζουν. Δι' αὐτοὺς τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίστευτον. Τρεῖς γενεαὶ παρῆλθον ἀφ' ὅτου ἐδόθη ἡ πρώτη διαταγὴ τῆς συντάξεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος... Ἡ συχνὴ ἐναλλαγὴ τῶν κυβερνήσεων δὲν ἀφῆκε ποτὲ τὸν καιρόν, διὰ νὰ ἐκτελεσθῇ ὅ,τι αἱ ἐπιτροπαὶ εἶχον εἰσηγηθῇ... Δὲν εἶναι συνεπῶς τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπεκτήσαμεν κώδικα. Καὶ κώδικα τέλειον. Κώδικες γίνονται εἰς στιγμὰς ἐθνικῆς ἀνατάσεως, εἰς στιγμὰς ἀκμῆς καὶ ἀνόδου ἐθνικῆς καὶ κρατικῆς. Ψηφίζονται δὲ μόνον, ὅταν ὑπάρχη ἡ βούλησις ἐνὸς ἀνδρὸς νὰ φέρῃ εἰς πέρας τοιαύτην σοβαρὰν ἀποστολήν, καὶ ἡ ὠριμότης, ἥτις ἐπιτρέπει τὴν ἀναζήτησιν ἐνὸς προσώπου, μεταξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου, ἔχοντος πλὴν τῶν λοιπῶν ἐφοδίων καὶ τὴν πίστην, τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἀπόφασιν νὰ φέρῃ ἄνευ χρονοτριβῆς εἰς πέρας τὴν ἀνατιθεμένην εἰς αὐτὸ ἐργασί-

68. ΦΕΚ Β' / 289.

69. Τό Νέον Κράτος (1940), σ. 427.



αν... Ὁ Ἀστικός Κώδιξ, ἐν τῇ ὁλοκληρώσει τῆς καταρτίσεώς του, ἔλαβε καὶ οὗτος τὴν πνοὴν καὶ τὴν σφραγίδα τῆς Μεταβολῆς».<sup>70</sup>

Πραγματικά, οι όποιες ουσιαστικές αλλαγές επέφερε ο Γεώργιος Μπαλῆς στο κείμενο του ΑΚ, ιδίως στο βιβλίο του Οικογενειακού Δικαίου, μπορεί κανείς να πει ότι είναι εμπνευσμένες από τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της μεταξικής δικτατορίας. Αρκεί να επισημανθούν σχετικώς η απαγόρευση του γάμου μεταξύ ετεροθρήσκων, η επαναφορά του κωλύματος του τρίτου γάμου για τη σύναψη νέου, η διαγραφή της ευχέρειας του δικαστηρίου να αίρει τα κωλύματα σύναψης γάμου ἔνεκα σπουδαίου λόγου, η χειροτέρευση της θέσης των «ἐξωγάμων τέκνων», η υποχρέωση των γονέων προς παροχή προίκα στην κόρη τους, η εισαγωγή στην τρίτη τάξη των ἐξ αδιαθέτου κληρονόμων των πρωτεξαδέλφων του κληρονομουμένου ή η καθιέρωση της αρχῆς της υπαιτιότητας ως προς τους λόγους διαζυγίου.

Ο ίδιος ο Ιωάννης Μεταξάς, ἄλλωστε, στον λόγο του κατά τη μνημονευθείσα πανηγυρική τελετή για την κύρωση του ΑΚ (15.3.1940), αφού παραδέχθηκε ότι ἐπῆλθαν ως ἐπὶ το πλεῖστον περιορισμένες μεταβολές στο κείμενο του ΑΚ χάριν της προστασίας της οικογενείας και του εθνικού και θρησκευτικού φρονήματος των Ελλήνων πολιτῶν, επικεντρώθηκε περισσότερο στις πνευματικές βάσεις της ἐρμηνείας του νέου Κώδικα:

«Ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ νομοθετήματος τούτου, θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσει κανεῖς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ριζοσπαστικῶν μεταβολῶν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου. Τοιαῦται οὔτε εἰσῆχθησαν οὔτε καὶ θὰ εἰσῆγοντο. Ὁ Ἀστικός Κώδιξ δὲν ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὰ καθιερωθέντα ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως καὶ τοῦ μακραίωνος νομικοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Τυχὸν ἀπότομος αὐτῶν μεταβολή θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν γενικὴν ἀναστάτωση καὶ ἀντίθετον πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς Ἀστικοῦ Κώδικος ἀποτέλεσμα. Ἄλλωστε σημασίαν ἔχει ὁ τρόπος τῆς ἐρμηνείας τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκάστοτε ἐφαρμογῆς προσδίδει εἰς αὐτοὺς τὸ ἀληθὲς περιεχόμενόν των... Ἀλλά, ἐὰν δὲν εἰσῆχθησαν μεταβολαὶ ριζοσπαστικαί, μεταβολαὶ ὅμως ἐγένοντο. Εἰδικῶς δὲ ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς νοοτροπίας, ἣτις, πρὸ πολλοῦ κυοφορουμένη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἐπεκράτησε μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου 1936 εἰς ὅλην τὴν νομοθεσίαν καὶ τὴν διοίκησιν, καὶ τῆς ὁποίας μετὰ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς: ὅτι τὰ

70. Στο ἴδιο, σ. 427-428.





δικαιώματα τοῦ ἀτόμου δὲν νοοῦνται ἄλλως εἰμὴ ὡς μέσα τῶν ὁποίων τὸ ἄτομον ποιεῖται χρῆσιν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ συνόλου, ὅτι εἰς τῶν κυριωτέρων σκοπῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους εἶναι ἡ διὰ βαθμιαίας ἐξελίξεως ἐπικράτησις ὅσον τὸ δυνατόν πληρεστέρας κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀλληλεγγύης, καὶ ὅτι τὸ βασικὸν συστατικὸν τῆς κοινωνίας μας, ἡ οἰκογένεια, δέον νὰ συντηρηθῇ καὶ νὰ ἐνισχυθῇ, τηρουμένου πάντοτε καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῆς χαρακτήρος». <sup>71</sup>

#### IV. Τελικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας ὅσα εκθέσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου η «νομική προπαγάνδα» εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από έντονα αντιδημοκρατικούς νόμους που στόχευαν στην απροκάλυπτη δίωξη των αντιφρονούντων και την ιδεολογική τους καταπίεση. Η εν λόγω ιδεολογική δύναμη της αυταρχικής δικαιοκράτειας, που «εκβίαζε» την περί δικαίου αντίληψη των κοινωνιών, συμπυκνώνεται στην πολλάκις εμπειρικά επαληθευόμενη θέση του Θρασυμάχου για το δίκαιο του ισχυροτέρου, όπως μᾶς τη μεταφέρει ο Πλάτων: «Τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἐκάστη ἀρχὴ πρὸς τὰ αὐτῇ ξυμφέρον· δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτως· θέμεναι δὲ ἀπέφηναν τοῦτο δίκαιον τοῖς ἀρχομένοις εἶναι, τὸ σφίσι ξυμφέρον καὶ τὸν τοῦτον ἐκβαίνοντα κολάζουσιν ὡς παρανομοῦντα τε καὶ ἀδικοῦντα. Τοῦτ' οὖν ἐστίν, ὦ βέλτιστε, ὃ λέγω ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσιν ταῦτόν εἶναι τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς ξυμφέρον». <sup>72</sup>

Ὡς γενικότερη διαπίστωση μπορούμε να επισημάνουμε ότι, ὅσον αφορά στη θεωρητική υποστήριξη του «Νέου Κράτους», αὐτὴ δεν ἔλαβε ποτέ συστηματι-

71. Βλ. εκτενές απόσπασμα της ομιλίας αυτής του Ι. Μεταξά στο Γ. Μαντζούφας, «Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀστικὸς Κῶδιξ», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 432.

72. Πλάτωνος, *Πολ.* 338 E [μτφρ.: Κάθε εξουσία νομοθετεῖ αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της· η δημοκρατία θεσπίζει δημοκρατικούς νόμους, η τυραννία τυραννικούς και στις άλλες μορφές πολιτειακής εξουσίας συμπεριφέρονται αναλόγως· θέτοντας δε τους νόμους αποφάνθηκαν ὅτι αυτοὶ εἶναι δίκαιοι για τους εξουσιαζόμενους, εξυπηρετώντας τὸ συμφέρον του εαυτοῦ τους, και τιμωροῦν ἐκείνον που παρεκκλίνει ἀπὸ αὐτοὺς ὡς παράνομο και ἀδικοπραγούντα. Τοῦτο εἶναι λοιπόν, ἐντιμότε, αὐτό το οποίο ισχυρίζομαι ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο σε ὅλες ανεξαιρέτως τις πολιτείες (ενν. ο καθοριστικὸς παράγοντας νομοθέτησης), τὸ συμφέρον τῆς καθεστηκυίας τάξης]. Για τον διάλογο του Θρασυμάχου με τον Σωκράτη και τις θέσεις του πρώτου για τὸ δίκαιο ὡς προϊόν καταναγκασμοῦ που ἐπιβάλλεται ἀπὸ τον ισχυρότερο βλ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Νέα αξιολόγηση του διαλόγου του Θρασυμάχου με τον Σωκράτη», *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 53, 1978, σ. 117 κ.εξ.



κό χαρακτήρα. Περιορίστηκε σε παροτρύνσεις και παραινήσεις από καθεστωτικά έντυπα, αλλά δεν βρήκε - όπως προφανώς ανέμενε το καθεστώς - ευρύτερη απήχηση στους νομικούς κύκλους ούτε και στον απλό κόσμο γενικότερα.

Όμως, οι σύντομες αναπτύξεις που προηγήθηκαν τελικά καταδεικνύουν εξ αντιδιαστολής κάτι πολύ περισσότερο: τη στάση ζωής που πρέπει να τηρεί ο επιστήμων, ιδίως ο νομικός. Σε περιόδους πολιτειακής ομαλότητας, δίχως να αποστασιοποιείται από την πολιτική και την κοινωνική πραγματικότητα που τον περιβάλλει, οφείλει να στρατεύεται αποκλειστικά στον κοπιώδη αγώνα κατάκτησης της γνώσης, απαλλαγμένος -κατά το ανθρωπίνως δυνατόν- από τον παραμορφωτικό φακό της όποιας ιδεολογίας του. Σε περιόδους αντίθετα καταπάτησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, με συναίσθηση της κοινωνικής του αποστολής ως ανθρώπου του πνεύματος δεν αναβάλλει, δεν λοξοδρομεί, δεν κρύβεται, δεν προσποιείται ότι δεν συμβαίνει τίποτε, δεν συμβιβάζεται, δεν δραπετεύει, δεν σιωπά. Αναλαμβάνει στο ακέραιο την ατομική πολιτική ευθύνη του επιστήμονα, μετέχοντας με κάθε δυνατό τρόπο στην αντίσταση και τη γενική αμφισβήτηση του αυταρχικού καθεστώτος. Και μετά την αποκατάσταση της νομιμότητας αρνείται να εξαργυρώσει τον αγώνα του, έχοντας απόλυτη επίγνωση ότι η ευγενής δράση για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν μπορεί ποτέ να συνοδεύεται από «ευγενείς προσδοκίες» ενδεδυμένες με τα εμβλήματα της νέας εξουσίας.

## Abstract

### LAW AND THE LEGAL SCIENCE UNDER THE AUGUST 4th REGIME

This study examines the way in which the dictatorship of August 4th, 1936 drew upon the arsenal of legal science for practicing propaganda in favor of its ideological principles. The research focuses on two issues: firstly, on the theoretical support of the regime, which never took a systematic form, but was only limited to the regime's publications; secondly, on the major legislative initiatives, which basically tended to ideological manipulation and oppression of citizens. Particular reference is made in the enactment of the Civil Code by the Metaxas Government (1940) and the evident attempt to use the event as the regime's political manifesto. The study, by focusing its attention on the ideological and symbolic function of law, raises, in the final analysis, the issue of the individual political and social responsibility of the jurists in periods of regime changes.